

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה טז: הגדרת לחם (1): הגדרת לחם לעניין מצות
חלה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה טז: הגדרת לחם (1): הגדרת לחם לעניין מצות חלה

רקע

הסוגיה הבאה בגמ' [לז-:לח.] דנה אם "טרונקין" וטריטא" חייבים בחלה ואם מברכים עליהם "המוציא" או "בורא מיני מזונות". סוגיית הגמ' עוסקת בדוגמאות של "לחמים" שונים ואינה עוסקת בעקרונות הגדרת לחם. כדי להבין את סוגיית הגמ' נקדים דיון עקרוני בהגדרת לחם לעניין מצות חלה.

המושג "לחם" משמעותי לגבי שלושה נושאים: א. ברכות - ברכת "המוציא" וברכת המזון. ב. מצות חלה. ג. מצות מצה.

לחם רגיל מאופיין בארבעה דברים, שלושה מאפיינים פיזיים, ומאפיין רביעי תפקודי: א. עשוי מחמשת מיני דגן. ב. בלילתו עבה - הבצק של לחם הוא בצק סמיך שאינו ניתן למזיגה. ג. נאפה בתנור. ד. מזון בסיסי, אינו נאכל לבדו, ומשמש כעיקר הסעודה כאשר שאר המאכלים מלפתים אותו.

המאפיין הראשון הוא מאפיין הכרחי. מה הדין לגבי שלושת המאפיינים האחרים, האם הם הכרחיים או שניתן להסתפק רק בחלקם?

מקורות

- א. משנה חלה פ"א משניות ד-ה פסחים לז-לז: "ת"ר הסופגנין והדובשנין... רוב עניים עושין כן"
- ב. תוס' פסחים ד"ה דכולי ר"א ש פסחים פ"ב סי' טו-טז, "תנן התם הדובשנין..."
- רמב"ם הל' ביכורים פ"ו הל' יב-יג
- ג. שו"ע יו"ד סי' שכט סע' א-ג

הסבר הסוגיה

הסופגנין והדובשנין והאסקריטין... פטורין מן החלה. [חלה פ"א מ"ד]

המשנה אומרת שסופגנין, דובשנין ואסקריטין פטורים מהחלה, ואינה מסבירה אם הפטור נובע מהחומרים המרכיבים מוצרים אלו [הוספת דבש, שמן וכד', בשונה מלחם שרגילים לעשות אותו מקמח ומים בלבד], מסוג העיסה [בלילה רכה שניתן למוזגה, בשונה מלחם שנעשה מבלילה עבה], או מצורת האפייה [במחבת, ולא כלחם שרגילים לאפותו בתנור].

בגמ' בפסחים [לז.] נחלקו רבי יוחנן וריש לקיש בהסבר המשנה, אך שניהם מודים שסופגנין, דובשנין, ואסקריטין פטורים מחלה מפני צורת אפייתם: "אמר ריש לקיש הללו מעשה אילפס הן, ורבי יוחנן אמר מעשה אילפס חייבין והללו שעשאן בחמה". לדעת ריש לקיש אפייה בתנור משמעותית לחיוב חלה. עיסה שהתבשלה, ניטגנה או נאפתה מחוץ

לתנור אינה חייבת בחלה [הגמ' מוסיפה שריש לקיש מודה, שאפייה בטבון וכדו', שמרתיח ולבסוף מדביק, זהה לאפייה בתנור]. רבי יוחנן חולק, ולדעתו, אפייה בתנור אינה משמעותית לחיוב חלה - גם מעשה אילפס חייב בחלה, ורק אפייה בחמה פוטרת מחיוב חלה.

הראשונים [ר"י בתוס' שם ד"ה דכולי, ר"ש בפירוש למסכת חלה פ"א מ"ה, ועוד] מוסיפים על פי הירושלמי, שר' יוחנן חולק על ריש לקיש רק אם העיסה נאפתה ללא משקה, אבל אם העיסה התבשלה במשקה, היא אינה חייבת בחלה.

רוב הראשונים [ר"ף פסחים יא.; רמב"ם הל' ביכורים פ"ו הי"ב, רמב"ן הל' חלה כו., רא"ש פסחים פ"ב ס' טז] פוסקים כרבי יוחנן [תוס' (פסחים לה: ד"ה דכולי) מביאים שר"ח פוסק כריש לקיש]. לפיכך, עיסה שהתבשלה במשקה או נאפתה בחמה, פטורה מחלה, אך עיסה שנאפתה ללא משקה, בין בתנור ובין באילפס, חייבת בחלה.

במסכת חלה משנה נוספת [פ"א מ"ה] העוסקת בגדרי חיוב חלה: "עיסה שתחלתה סופגנין וסופה סופגנין פטורה מן החלה. תחלתה עיסה וסופה סופגנין תחלתה סופגנין וסופה עיסה חייבת בחלה". המשנה אומרת שעיסה פטורה מחלה רק כשתחלתה סופגנין וסופה סופגנין, אך אם תחילתה עיסה או שסופה עיסה היא חייבת בחלה.

משמעות המושג "תחלתה" היא שעת גלגול העיסה [=לישה], ומשמעות המושג "סופה" היא שעת האפייה. כיוון שרבי יוחנן וריש לקיש הסבירו שסופגנין לא נאפו כלחם בתנור אלא נאפו בחמה או התבשלו במשקה, וצורת האפייה באה לידי ביטוי רק ב"סופה" ולא ב"תחלתה", יש לבאר שפירוש "תחלתה" הוא כוונת האדם שהיתה בשעת גלגול העיסה.

הרמב"ם [הל' ביכורים פ"ו הי"ג], הר"ש [חלה פ"א מ"ה], הרמב"ן [הל' חלה כו:] והרא"ש [סי' טז] מפרשים את המשנה בדרך זו. הם מפרשים "תחילה" = מחשבת האדם בשעת גלגול, ו"סופה" = הדבר שנעשה בפועל. עיסה שבשעת גלגול חשב לבשלה או לאפותה בחמה וכך נעשה בפועל - פטורה מחלה, אך אם בשעת גלגול חשב לאפותה בתנור ולמעשה בישלה בקדרה, או שבשעת גלגול חשב לבשלה בקדרה או לאפותה בחמה ולמעשה אפה אותה בתנור - חייבת בחלה.

רבינו תם [בתוס' פסחים לו: ד"ה דכולי] חולק על הראשונים הללו, ולדעתו ל"סופגנין" יש שני מאפיינים, גם סוג העיסה [בלילה רכה] וגם צורת האפייה [אפייה בחמה או בישול בקדרה], ומפני שני מאפיינים אלו היא פטורה מחלה. המשנה מחדשת שסופגנין שיש להם רק אחד משני מאפיינים אלו - חייבים בחלה.

רבינו תם אינו נזקק לפרש כשאר הראשונים ש"תחלתה" מתייחס לכוונה בשעת גלגול, אלא לדעתו "תחלתה" מתייחס לסוג העיסה, "תחלתה סופגנין" = בלילה רכה, "תחלתה עיסה" = בלילה עבה. רבינו תם מפרש שהמשנה מלמדת כי עיסה שבלילתה רכה ואפו אותה בחמה או בישלו אותה בקדרה - פטורה מחלה, אך עיסה שבלילתה עבה ובישלו אותה בקדרה או עיסה שבלילתה רכה ואפו אותה בתנור - חייבות בחלה.

בטור [יו"ד סי' שכט] מפורש שאין הבלילה רכה לבין בלילה עבה, ושתייהן חייבות בחלה כשנאפו בתנור ופטורות מחלה כשהתבשלו בקדרה. הרמב"ן [הל' חלה כו:] מדגיש שהמונח "עיסה" המובא במשנה מתייחס לבלילה עבה בלבד. ניתן להבין שלדעתו בלילה רכה פטורה מחלה אפילו כשנאפתה בתנור, אך ניתן להבין שהוא סובר כטור שאין חילוק בין בלילה רכה לבין בלילה עבה, והדגשתו שהמונח "עיסה" מכוון לבלילה עבה בלבד, נועדה רק כדי לדחות את שיטת רבינו תם שהכוונה ב"עיסה שתחילתה סופגנין" לבלילה רכה.

מחלוקת הראשונים בגדרי חיוב חלה היא מחלוקת בהגדרת שם לחם: לפי האפשרות בדעת הרמב"ן שחיוב חלה הוא רק בבלילה עבה, יש שני תנאים הכרחיים להגדרת לחם: א. בלילה עבה. ב. אפייה ללא נוזלים.

לדעת הטור יש תנאי אחד הכרחי להגדרת לחם: אפייה ללא נוזלים.¹

הגדרת שם לחם לפי שיטת רבינו תם אינה חד משמעית, והוא [תוס' לז: ד"ה לחם] מעלה שתי דרכים שונות בהסבר הדין: 1. יש שני תנאים אפשריים להגדרת לחם: א. כל בלילה עבה מוגדרת כלחם, אפילו כשמבשלים אותה בקדרה. ב. כל מאפה מוגדר כלחם אפילו בלילתו רכה. 2. רק מוצר הנאפה בתנור מוגדר כלחם [כשיטת הרמב"ן והטור] אך יש שני דינים בחיוב חלה: א. "מלחם הארץ תרימו תרומה לה". ב. "ראשית עריסותכם חלה תרימו תרומה". מאפה תנור חייב בחלה מדין "לחם הארץ", ובלילה עבה חייבת בחלה מדין "ראשית עריסותכם" אף שאינה לחם הארץ.

הנפקא מינה בין שתי דרכים אלו היא אם מברכים "המוציא" על בלילה עבה שהתבשלה במשקה. לפי הדרך הראשונה, בלילה עבה מוגדרת לחם, ולכן מברכים עליה "המוציא" אף אם היא התבשלה. לפי הדרך השנייה רק דבר הנאפה מוגדר כלחם, ואין מברכים "המוציא" על דבר מבושל.

ר"ת [תוס' ד"ה לחם] הכריע כדרך הראשונה, ולדעתו מברכים "המוציא" על בלילה עבה מבושלת. רבינו יונה [כו. ד"ה ומזה] סובר כדרך השנייה, ולדעתו מברכים "המוציא" רק על דבר הנאפה בתנור.²

¹ אכן הרמב"ן והטור מחייבים בחלה כשדעתו בשעת גלגול היתה אפייה, אף שבפועל בישראל בנוזלים, אך נראה להסביר שחיוב זה אינו מפני שלעיסה זו שם לחם, אלא מפני שחיוב חלה הוא בשעת גלגול, וכיוון שחל חיוב על פי כוונתו הוא אינו פוקע בשינוי כוונתו המקורית. וראה בהערה הבאה שיש המפרשים את הרמב"ן בדרך אחרת.

² האחרונים העלו ספק דומה בשיטת הרמב"ן. הרמב"ן סובר, שהעושה עיסה על דעת לאפותה ונמלך לבשלה חייב להפריש ממנה חלה. הבית יוסף [סי' קסח ד"ה ורבינו ירוחם] הבין, שכיוון שחל עליה חיוב חלה בשעת גלגול, החיוב אינו פוקע בבישול. הב"ח [ד"ה כל דבר שבליתו] חולק, ולדעתו כיוון שדעתו היתה לאפות את העיסה, חל עליה שם לחם, והבישול אינו מפקיע שם לחם שחל על העיסה. לדעת הב"ח, עיסה עבה שדעתו היתה לאפותה ולבסוף בישלה היא לחם גמור לשיטת הטור, וברכתה "המוציא" [הב"ח מפרש כך כדי לתרץ את שאלת הבית יוסף מדוע הטור [יו"ד סי' שכט] פוסק כשיטת רוב הראשונים, שבלילה עבה שהתבשלה פטורה מחלה, ומדבריו בהלכות ברכות (סי' קסח) משמע שמברכים על עיסה זו "המוציא"]. שיטת הב"ח קשה מאוד להבנה, כיצד מחשבה יכולה להגדיר לחם? כיצד יכול להיות שעל שני מוצרים זהים לחלוטין - שניהם בלילות עבות, שניהם התבשלו ושניהם מיועדים לאותה מטרה - על אחד נברך "בורא מיני מזונות" ועל השני נברך "המוציא"?!

סיכום

העלינו בתחילת לימוד הסוגיה שלושה גורמים היכולים להשפיע על הגדרת שם לחם:
 א. המוצרים המעורבים בעיסה בנוסף לקמח ומים. ב. סוג העיסה - בלילה רכה או עבה.
 ג. צורת האפייה - אפייה בתנור, אפייה באילפס, אפייה בחמה ובישול במשקה. למדנו שהגורם הראשון אינו משמעותי בהגדרת לחם³, ונחלקו הראשונים בשני הגורמים האחרים. רבינו תם יכול לסבור ששני הגורמים משמעותיים בהגדרת שם לחם, ולמעשה מספיק אחד מהם. לפיכך: כל בלילה עבה מוגדרת כלחם אפילו כשהיא מבושלת, וכל מאפה, בין בתנור ובין באילפס, מוגדר כלחם אפילו כשהבלילה רכה. רק בלילה רכה שבושלה במשקה או שנאפתה בחמה אינה מוגדרת כלחם. הטור סובר שהגורם השני אינו משמעותי, ורק הגורם השלישי קובע שם לחם. לפיכך: כל עיסה, בין רכה ובין עבה, מוגדרת כלחם, אך בתנאי שהיא נאפתה בתנור או באילפס. עיסה שהתבשלה אינה מוגדרת כלחם אפילו כשהבלילה עבה. בשיטת הרמב"ן ניתן להבין שהוא סובר כטור, אך ניתן להבין שלדעתו יש שני תנאים הכרחיים - רק בלילה עבה שנאפתה ללא נוזלים מוגדרת כלחם.

הלכה

השו"ע [יו"ד סי' שכט סע' ב-ג] פוסק כשיטת הטור שתנאי הכרחי להגדרת לחם הוא אפייה ללא משקה, ולכן כל שדעתו בשעת גלגול לבשלה במשקה פטורה העיסה מחלה. הש"ך [סק"ד] מביא שהרבה פוסקים סוברים כר"ת, ולכן יש להפריש חלה מכל בלילה עבה, וכשדעתו לבשלה במשקה יפריש בלא ברכה, או שיאפה חלק ממנה ועל ידי כך כולה תתחייב בחלה.

³ כך עולה מהמשנה [חלה פ"א ה"ד] האומרת שדובשנין פטורים מחלה, והגמ' מסבירה שזהו מפני שבישלם במשקה. כך מפורש ברמב"ם [הל' ביכורים פ"ו ה"ב] הפוסק: "עיסה שנילושה ביין או שמן או דבש... חייבין בחלה".